

Een aanzet tot een geschiedenis van de joodse gemeenschap in Hellendoorn

De voorgeschiedenis

Reeds in de late middeleeuwen woonden er joden in onze Oost-Nederlandse streken en dan vooral in de grote steden van Overijssel. Hun aantal was niet groot, maar voor zover hun beroepen bekend zijn, waren ze niet onbemiddeld, want ze treden regelmatig op als geldschieter. De beroepen die de joden mochten uitoefenen waren over het algemeen alleen handelsberoepen. Ook in de middeleeuwen werden zij al als minderwaardige burgers behandeld. Als in de eerste helft van de 14^e eeuw de pest in onze contreien woedt, wordt de joodse bevolking al snel als zondebok aangewezen. Onder andere uit een stadskroniek van Deventer weten we dat daar in 1349 joden om het leven gebracht zijn. *1 Uit andere bronnen is bekend dat ook in Kampen, Zutphen en Zwolle vrijwel alle joodse inwoners om het leven zijn gebracht. Dat zal voor hun schuldenaren, waaronder veel Sallandse edelen, lang altijd geen onwelkom bericht zijn geweest.

Vrij snel vestigden zich echter weer nieuwe joden in de Nederlanden, ook in de Overijsselse steden. De joden die zich in het westen van ons land vestigden, waren voornamelijk afstammelingen van de Spaanse en Portugese joden. Zij hadden eeuwenlang op het Iberisch schiereiland gewoond, maar vanwege de druk van de inquisitie om zich tot het katholicisme te bekeren, waren velen vanaf 1492 van Spanje naar Portugal gevlucht. In Portugal bekeerden ze zich veelal openlijk tot het katholicisme, maar sommigen bleven in het geheim thuis toch het jodendom belijden. Toen in 1536 ook in Portugal de inquisitie werd ingesteld, vluchtten velen naar, onder andere, Frankrijk. Aan het begin van de 17^e eeuw kwamen een aantal van hun afstammelingen als kooplieden naar de Republiek der Verenigde Nederlanden. Zij vestigden zich hoofdzakelijk in Amsterdam en dreven via Portugal handel in o.a. suiker en tabak uit Brazilië en specerijen en katoen uit India. Eenmaal in het redelijk tolerante Amsterdam keerden de meesten terug tot hun oude geloof. Ze werden Sefardische joden genoemd, naar het Hebreeuwse woord voor het Iberisch schiereiland. *2

In het tweede kwart van de 17^e eeuw kwamen vervolgens joden uit Midden- en Oost-Europa naar de Republiek, die wegvluchtten voor het geweld van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Zij worden Asjkenazische joden genoemd, naar het Hebreeuwse woord voor Duitsland Asjkenaz. Deze groep joden werd voor een deel door hun Sefardische joodse broeders en zusters in het westen van ons land opgevangen. Aangezien ze vanuit het Duitse grensgebied in Groningen, Overijssel en Gelderland aankwamen, bleven ze ook daar nog wel eens wonen en probeerden er een bestaan op te bouwen. Ook in de 18^e eeuw kwamen veel joden vanuit Duitsland naar Nederland, waaronder de bekende familie Salomonson. Latere grote bedrijven in Nederland zijn vaak gesticht door joden die juist in deze periode naar Nederland kwamen.

De eerste vermelding van jodendom in Hellendoorn

De eerste vermelding van joden in Hellendoorn trof ik aan in het 18^e eeuwse doopboek van de hervormde kerk. Ik moet deze vermelding 'waarschijnlijk' noemen, omdat niet ronduit blijkt dat het hier om een familie van joodse afkomst gaat. De aanwijzingen die ik vind, wijzen echter in die richting. In het doopboek komt namelijk in de jaren '30 van de 18^e eeuw drie keer de naam voor van 'Jan Hendrik Meltzer (Soldaat) bij de Jode'. Blijkens de volkstelling van 1748 is deze persoon gehuwd met ene Wilhelmina Golds, in voornoemd doopboek slechts als 'Willemine' aangeduid. De benaming 'bij de Jode' duidt er op zich nog niet op dat Jan Hendrik zelf van joodse origine is. De achternamen Meltzer en Golds zijn beide van Duitse origine. Golds wijst daarbij meer op een mogelijke joodse achtergrond. Het echtpaar Meltzer moet net achter de kerk gewoond hebben, waarschijnlijk op het punt waar de Haarlese kerkweg het dorp binnenkomt. Dat is nu ter hoogte van de kruising Zuid-Esweg/Jacob Kapteijnstraat.

Meer duidelijkheid met een echte vermelding

De eerstvolgende vermelding is veel duidelijker en staat in de volkstelling van 1795. Ook dan is er sprake van slechts één familie in Hellendoorn. In de omgeving tussen de huidige Schapenmarkt en Molenweg woont ene Levie Meyer. Hij staat op de lijst tussen de brouwer Jan Podt en de schoenmaker G. Baron. De woning moet gezocht worden ter hoogte van waar nu zich het appartementencomplex 'de Woerthe' bevindt, waar voorheen het pand van fietsmaker Bouwhuis stond aan de Woertheweg 3. Volgens de kadastrale atlas van 1832 bezat deze familie Meyer

daarnaast nog een stuk grond langs de Woertheweg in het verlengde van hun huis, enige meters tot waar ongeveer de huidige Woertheweg zich splitst met de Molenweg. Ook bezit de familie nog een stukje grond in de es, nabij de huidige Grupakkersweg.

Levie Meyer werd in 1795 niet aangeduid met een beroep, zoals de overige Hellendoorners, maar als 'een joodse'. Volgens Slicher van Bath duidt de naam 'joodse' een koopman van joodse afkomst aan. Volgens dezelfde auteur krijgt men uit alle beschikbare bronnen niet de indruk dat de joden in Overijssel over grote rijkdommen beschikten; ze geven veeleer een beeld van de kleine middenstand. *3 Levie was afkomstig uit Dinkelshausen in Beieren en oefende volgens het bewoningsregister in het archief van onze gemeente inderdaad het beroep van koopman uit. In 1795 moet hij rond de 35 jaar oud zijn geweest en waarschijnlijk nog niet al te lang in Hellendoorn woonachtig, want zijn oudste kinderen zijn hier niet geboren. *4

In 1813 blijken er twee joodse families in Hellendoorn te wonen, te weten het gezin van Levie Meyer met 6 personen en van Meyer Moses Meyer, ook met 6 personen. De laatste was afkomstig uit het Beierse Sandersbach en net als Levie ook een koopman. *5 De nazaten van Levie Meyer blijken volgens de vermelde beroepen in de kadastrale atlas ook 'vleeschhouwer', dus slager te zijn.

In Salland, dus ook in Hellendoorn, vestigden zich relatief minder joden dan in de overige delen van Overijssel, te weten in Twente en in het Land van Vollenhove. Als verklaring wordt wel eens gegeven dat de lokale autoriteiten geen toestemming wilden geven voor de vestiging van joden. Dat kan, maar bewijs daarvoor is nooit gevonden. Ook is wel eens geopperd dat omdat Twente dichterbij de grens ligt, migranten uit het oosten daar het eerst neerstreken. Tenslotte wordt wel eens als reden gegeven dat Salland slecht bereikbaar zou zijn. Geen van beide laatste redenen verklaart waarom er dan juist in het Land van Vollenhove zoveel joden woonden. Waarschijnlijk hebben de grote verschillen in aantallen in de verschillende streken te maken met het feit dat er in Twente en het Land van Vollenhove veel meer stadjes zijn dan in Salland. De bestaansmogelijkheden voor mensen die op de handel waren aangewezen, wat immers voor de meeste joden gold, waren in Salland met de uitzondering van Ommen en Hardenberg, in veel mindere mate aanwezig. *6

Bevolkingsregisters

In het bevolkingsregister van wijk A, dus dorp Hellendoorn worden in 1840 drie joodse huisgezinnen vermeld. Het zijn de families van eerdergenoemde Levie Meyer en Meyer Mozes Meyer en ene Elias Benjamin Vos, joods koopman afkomstig uit Hilversum. Ik laat de gezinssituaties van dat moment de revue passeren:

Gezin 1:

LEVIE MEYER, koopman en gezinshoofd, oud 79 jaar, koopman
HARTOG LEVIE MEYER, koopman, oud 45 jaar
MEYER LEVIE MEYER, koopman, oud 42 jaar (overl. Hellendoorn 1865)
REGINA HABERMAN, zonder beroep, echtgenote van Meyer Levie Meyer, afkomstig uit Ruttenheim in Beieren (overl. Hellendoorn 1895)
JONAS LEVIE MEYER, koopman, oud 39 jaar
BETJE VAN GELDER, dienstmeid, oud 22 jaar, afkomstig uit Delden

Gezin 2:

MEYER MOZES MEYER, koopman en gezinshoofd, oud 86 jaar (overl. Hellendoorn 1842)
EVA HERTS, zonder beroep, oud 66 jaar, echtgenote van Meyer Mozes Meyer
HARTOG MEYER, koopman, 37 jaar (overl. Hellendoorn 1864)
GEERTRUI JACOBS, zonder beroep, oud 27 jaar, echtgenote van Hartog Meyer, afkomstig uit Delden (overl. Hellendoorn 1861)
LEVIE MEYER, oud 1 ½ jaar
EVA MEYER, oud ¾ jaar
LENA TEUMANS, zonder beroep, oud 19 jaar
MARIA VALK, spinster, inwonend, Nederlands Hervormd

Dit gezin vertrekt in de jaren '60 van de 19^e eeuw naar verschillende steden in Twente, alleen een zoon van Hartog Meyer blijft in Hellendoorn wonen. Deze Meyer Meyer verdient de kost als

'vleeschhouwer' en vertrekt pas in 1924 naar Oldenzaal, als hij zijn beroep allang heeft moeten neerleggen. Waarschijnlijk trekt hij in bij al eerder vertrokken familieleden om van de hem nog resterende oude dag te genieten.

Gezin 3:

ELIAS BENJAMIN VOS, koopman en gezinshoofd, oud 47 jaar, afkomstig uit Hilversum
HENRIETTA DANIELA COHEN, zonder beroep, oud 40 jaar, afkomstig uit Pekela
L. A. STOPPELMAN, zonder beroep, oud 16 jaar, afkomstig uit Pekela
ESTER RAHAEL WOLFF, oud 3 jaar

Vooraf het laatste gezin werpt enige vraagtekens op. Was L.A. Stoppelman misschien een zoon uit een eerder huwelijk van Henriëtta Daniëla Cohen? Waarschijnlijk gaat het hier om Lazarus Stoppelman die later in zijn leven 'parapluienkoopman' is geworden en terugging naar Oude-Pekela. Is de 3-jarige Ester Wolff een pleegkind? Het is me niet duidelijk geworden. In 1860 is de gezinssituatie in ieder geval in deze familie drastisch veranderd. Elias Benjamin overlijdt in dat jaar. Het bewoningsregister vermeldt dan alleen nog Henriëtta Daniëla Cohen die zich als winkelierster in het levensonderhoud voorziet. Ze overlijdt in Hellendoorn in 1871 op 72-jarige leeftijd.

Een joodse begraafplaats

In 1846 maakte ene Harm Boom een tocht van west naar oost door Overijssel. Hij deed hier verslag van in het boek '*Mijne Reisportefeuille*' en deed hierbij ook Hellendoorn aan. Hij noemde specifiek nog de joodse gemeente van Hellendoorn die op dat moment uit twintig leden bestaat. Boom schreef dat op dat moment de joodse gemeente onder de ringsynagoge van Goor behoorde. *7 Dit aantal klopt redelijk met het aantal personen dat ik hierboven met name genoemd heb.

Gedurende de eerste helft van de 19^e eeuw nam het aantal joden in Hellendoorn geleidelijk toe en dat versterkt de vraag naar een eigen begraafplaats. De joodse rituelen voor een begrafenis verschillen aanzienlijk van die van de christelijke. Daarom was en is het voor een joodse persoon heel belangrijk om op een joodse begraafplaats ter eeuwige ruste te worden gelegd.

Vanaf 1830 begroeven de Hellendoornse joden hun doden in Raalte, dat in dat jaar een eigen begraafplaats kreeg. *8 Voor die tijd werden de joden mogelijk begraven in Goor. In 1852 ging de wens van de joodse gemeente in Hellendoorn in vervulling en kregen zij de beschikking over een eigen begraafplaats op de Nijstad. Deze lag noordelijk van Hellendoorn, tegenwoordig onmiddellijk langs de Ommerweg, maar toentertijd in gebruik als schapenwei van de marke Hellendoorn.

De totstandkoming van deze begraafplaats had nog wel enige voeten in aarde, want de grond was als markengrond in gemeenschappelijk bezit van de toenmalige goedsheren van de marke. De markes in Nederland waren bij een Koninklijk Besluit van 1810 verplicht de gemeenschappelijke gronden te verdelen en zichzelf op te heffen. Er werden commissies ingesteld om die verdeling zo goed mogelijk te laten verlopen. In 1837 moest een aantal markes nogmaals gesommeerd worden toch voortgang te maken met de verdeling. Hieronder viel toen ook Hellendoorn. Vanaf die tijd zijn een aantal verslagen van markevergaderingen beschikbaar, waarin melding wordt gemaakt van aangravingen en verdeling van gemeenschappelijke gronden. In 1843 vinden we een eerste vermelding van een in aanleg zijnd joods kerkhof. De tekst luidt:

'Door Jan Veldman wordt voorgedragen om de strepel grond langs zijn kamp waarop dennen zijn gezaaid aan te graven, zoodanig dat de grond voor een Kerkhof der Israeliten gedestineert daaronder zal worden begrepen, en dat het Kerkhof of begraafplaats aan de noordzijde langs of aan de kamp van Dennenberg zal komen.

Dit verzoek in overweging genomen zijnde zoo is daartoe op de voorgestelde wijze toestemming verleend, wordende echter de daarop staande dennen, met uitzondering van de geene welke op de wal staan, door Erfgenamen en

Goedsheren voor de Marke gereserveerd.'

In 1844 is het zover en wordt de grond daadwerkelijk aangegraven, oftewel ontgonnen. In onderstaand overzicht staan alle aangravingen van 1844 vermeld. Voor een aangraving van gemeenschappelijke grond moest men normalerwijs betalen aan de marke. Het lijkt erop dat het 'Kerkhof der Israelieten' door de marke geschonken is, want er staat geen vergoeding genoemd! Er moesten dennen gekapt worden om de grond vrij te maken voor de aanleg van het kerkhof. De opbrengst van deze verkoop ging in de markenkas en moest misschien de kosten dekken? Of waren er andere afspraken? Helaas heb ik hierover noch in de markenboeken, nog in het gemeentelijk archief afdoende bewijs gevonden.

Namen der aangravers	Ligging der aangegraven gronden	Inhoudsgrootten				Prijs per	Belooft
		Nederlmaat			Zall. maat	Zall. Roeden	
		B	R	E			
Kerkhof der Israelieten	op de Nijstad bij Veldman	0	3	20	15	„	Nihil
Veldman Jan	langs zijn kamp weiter	„	44	75	218	10	f
Berg W aan den	idem id.	„	4	42	21	10	2,10
Wolterink L.A.	idem id.	„	42	50	207	10	20,70
Beek G. ter	idem id.	„	31	95	155	10	15,50
Kroese Gerhard	huisplaats en hofje	„	5	15	23	10	2,30
Rosink D.J. Klein	tegen zijn huis en land	„	6	80	33	10	3,30
Nijmeijer Jan	O O	„	18	63	90	10	9,00
	Twisthoekje tuss Goldsm en Nijmey	„	2	97	14		
Tijhuis J.H.	achter zijn schuur	„	„	70	3	10	0,30
Heerdt W.H.van tot Eversberg	achter Dijkhuis kamp	„	22	44	109	10	10,90
Slettenhaar Jan	oostw.zijn land recht v.Dijkhuis	„	16	02	78	10	7,80
Toef Jan	achter zijn huis en kamp	„	14	24	69	10	6,90

Op een foto uit 1935 van de dichter Willem de Mérode zien we het joodse kerkhof met daarnaast een nog niet geasfalteerde Ommerweg. Helaas is de afbeelding niet goed genoeg om hier te reproduceren. Het huisje dat op deze foto op het kerkhof zichtbaar is, moet een zogenaamd metaheerhuisje zijn, waar de reiniging van een overleden lichaam plaatsvindt. Dit wordt 'taharah' genoemd en symboliseert het reinigen van de zonden en de overgang naar de eeuwigheid. Tijdens deze reiniging blijft het lichaam in lakens gehuld, terwijl kommen water over het lichaam uitgegoten worden.

Een joodse synagoge in Helleendoorn?

In informatie van het Joods Historisch Museum staat vermeld dat er in een huis aan de Schapenmarkt synagogediensten werden gehouden. In de kelder van dit huis zou zich een mikwe, of een ritueel bad bevonden hebben. Ook wordt er vermeld dat tegen het eind van de 19^e eeuw de joodse gemeenschap in Helleendoorn slonk en dat niet duidelijk is wat er met het badhuis gebeurd is. *9 Aan de Schapenmarkt komt daarmee alleen het huis van Levie Meyer in aanmerking, oftewel het huidige appartementencomplex aan de Woertheweg 3. Helaas is bij de bouw van dit appartementencomplex

onvoldoende archeologisch onderzoek uitgevoerd om vast te stellen of in de kelders inderdaad een dergelijke ruimte kon worden aangetroffen.

De joodse gemeenschap van Hellendoorn na 1850

In de tweede helft van de 19^e eeuw liep het aantal joodse inwoners in Hellendoorn gestaag terug. Met de opkomst van de textielindustrie in Nijverdal onder leiding van de (joodse) familie Salomonson uit Almelo, kwamen ook joodse families naar deze nieuw gestichte plaats. Ook zij werden begraven op de kleine begraafplaats te Hellendoorn. Maar groot werden hun aantallen nooit.

Vanaf 1906 ressorteerde de joodse gemeente van Hellendoorn onder de synagoge van Rijssen. In 1913 telde de joodse gemeente van Rijssen 83 mannen en 86 vrouwen, van wie in Rijssen 59 mannen en 64 vrouwen woonden. In Holten woonden hiervan 12 mannen en 11 vrouwen. De overige 12 mannen en 11 vrouwen kwamen uit de gemeente Hellendoorn. *10 Ook de Nijverdalse joden behoorden hiertoe. Op dat moment woonde het grootste gedeelte van de joden in onze gemeente al in Nijverdal.

In dorp Hellendoorn wonen op dat moment (1913) nog eerdergenoemde Meyer Meyer als 'vleeschhouwer' en Hartog Meyer, als koopman in geiten. In haar stukjes voor het Dagblad van het Oosten uit de jaren '50 van de vorige eeuw schrijft Johanna van Buren een stukje over Hartog: 'door tegenoaver (het brandweershuisje, dus het gaat opnieuw over het pand aan de Woerthweg) wonnen ene van de jödsche familiejs uut Heldern, in mien tied wonnen der Hartog en Saartien Meijer, breur en zuster, ongetrouwd, zee verkogch'n lappen en Hartog kogch'n jonge sikkies op. Zee zint allebei allange dood. Eer vader was klokkenmaker, den heten ze "klokkenmeijer"' *11

In 1908 overlijdt Jacob Salomon Jacobs, geboren in 1823 in Stad Delden, die samen met zijn zoon Sander handelt in paarden. Volgens opnieuw Johanna van Buren was Jacobs naast paardenkoopman ook slachter. Zijn zoon en twee dochters bleven ongehuwd. Bij deze familie trekt in 1908 Mozes de Lange in. Hij is afkomstig uit Raalte en handelaar in manufacturen. Dit is niet de Mozes de Lange, die met zijn gezin gedurende de Tweede Wereldoorlog wist te ontkomen aan de Duitsers. Deze Mozes had ook een manufacturenhandel in Hellendoorn en wel aan de Dorpsstraat, schuin tegenover café restaurant 'In de Tonne'. Hij overleed in 1976 en ligt samen met zijn echtgenote Sara en zijn zoon Hartog op het Joodse kerkhof begraven. Hun bijzettingen zijn tot op heden op de laatste.

Gelukkig werd dit gezin tijdens de oorlog geholpen te ontluchten en overleefde de oorlog. Dat kan helaas niet gezegd worden van twaalf andere joodse medeburgers uit de gemeente van Hellendoorn, die jammerlijk worden omgebracht in de concentratiekampen Sobibor en Auschwitz. Ter nagedachtenis aan hen is op de joodse begraafplaats in 1990 een herdenkingsmonument geplaatst. Zij waren allen afkomstig uit Nijverdal. Een aantal van hen wist gelukkig ook de oorlog te overleven, waaronder het gezin van Samuel Prins. Ook de Nijverdalse joodse gemeenschap zou in een artikel een keer extra aandacht en onderzoek verdienen.

TEHI NAFSJO SAROER BISROER HACHAJIEM

(Moge hun ziel gebundeld zijn in de bundel des eeuwigen levens)

Bronnen:

- Baalen, H.J. van, *Joods Leven te Deventer & Omstreken*, Robine Twello, Deventer, 1998
Boom, H., *Mijn reisportefeuille of omzwervingen door Overijssel in het najaar van 1846*, Erven J.J. Tijn, Zwolle, 3^e druk, 1954
Buren, Johanna van, *Heldern van vroger*. In: *Verzamelde gedichten*. Enschede, 1981
Doopregisters Nederlands Hervormde Kerk
Erdsieck, Iet, *De emancipatie van de Joden in Overijssel 1796-1940*, Van Gorcum, Assen, 1995
Gegevens over joodse gemeenten in Overijssel, Nederlandse Kring voor Joodse genealogie, z.p., 1996
H. Bordewijk e.a., *Kadastrale Atlas Overijssel 1832, deel Hellendoorn*, Waanders, Zwolle, 1998
Markeboek van de marke Hellendoorn bij het HCO, toegang 157 inv.nr. 490
Michman, Jozeph e.a., *Pinkas Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Kluwer, Ede, 1992

Ponsteen, A., *Nieuwe speurtocht door oud-Hellendoorn*, Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam, Enschede, 1978
Poppers, H., *De joden in Overijssel en hunne vestiging tot 1814*, de Branding, Utrecht, 1926
Slicher van Bath, B.H., *Een samenleving onder spanning, geschiedenis van het platteland van Overijssel*, Van Gorcum, Assen, 1957
Trompetter, C., *De joden in Overijssel en hunne vestiging tot 1814*, in *Overijsselse Historische Bijdragen*, 116^e stuk, Waanders, Zwolle, 2001
Volkstelling 1748
Volkstelling 1795
Zwarts, Jac. '*De Joden in Overijssel*', in G.A.J. Engelen van der Veen e.a., *Overijssel*, Deventer, 1931, p.957-972

Noten:

- *1 Zwarts, *De Joden in Overijssel*, p.958
- *2 Pinkas, pag. 3-6
- *3 Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, p.194/195
- *4 10-jarentafels bewoningsregisters gemeente Hellendoorn, jaren 1830-1920
- *5 Gegevens over joodse gemeenten in Overijssel p.28
- *6 Trompetter, *Joden in Overijssel*, p.107
- *7 Mijne reisportefeuille, p.20
- *8 Joods leven te Deventer & Omstreken, p.144
- *9 Pinkas, p. 515
- *10 Joods leven te Deventer & Omstreken, p.153
- *11 Van gedicht naar proza, p. 621